Turkish Studies
International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 10/12 Summer 2015, p. 929-942
DOI Number: http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.8608
ISSN: 1308-2140, ANKARA-TURKEY

TARİH MANZUMELERİNE GÖRE KAVALA, RODOS, TRABZON, ERZURUM, BURSA VE RESMO'DA XIX. YÜZYILA AİT BAZI EĞİTİM KURUMLARI*

*Özge ÖZTEKİN***

ÖZET

Klasik Türk edebiyatında şair divanları kaside, gazel, kıt'a gibi pek çok şiirden meydana gelmektedir. Divanlarda yer alan metinlerden bir tanesi de tarih manzumeleridir. Doğum, ölüm, evlenme, okula başlama, sünnet gibi bireysel konulara düşürülen tarihler olduğu kadar savaşlar, barış antlaşmaları, deprem, kıtlık, sportif karşılaşmalar, mimari yapılar ve imar faaliyetleri gibi toplumsal olaylara düşürülen tarihler de vardır. Şiir üzerinden dönemin Osmanlı hayatına dair ayrıntıları okumak, hele ki söz konusu Divan şiiri olunca, geçmişin bütün o kalıplaşmış önyargılarını bir solukta kırmakta ve şiir metinlerini daha ilgi çekici bir boyuta taşımaktadır. İşin bir de matematiksel yönü vardır ki, hem olayı şiir yoluyla anlatıp hem de kronolojik olarak ebced hesabıyla tarihini vermek hayli titiz bir ustalık ister. Dolayısıyla tarih manzumelerinin yeri ayrıdır. Sadece XV-XVIII. yüzyıllar arasında yazılmış divanlarda değil, klasik Türk edebiyatının artık son örneklerini vererek yavaş yavaş Tanzimat edebiyatına doğru ilerlediği XIX. yüzyılda kaleme alınmış bazı divanlarda da tarih manzumeleriyle karşılaşılmaktadır. Bu makalede, İstanbul dışındaki merkezlerde inşa edilen eğitim kurumlarının yapımına düşürülen tarihler konu olarak seçildiği için, devrin divan örneklerinden tarama yapılan yetmişi içerisindeki dört divanda geçen sekiz tarih manzumesi esas alınmıştır. Söz konusu yerleşim merkezleri Kavala, Rodos, Trabzon, Erzurum, Bursa ve Resmo olup, buralarda kurulan medrese ve mektepleri tarih manzumelerinde anlatan divan sahibi şairler de Refî'-i Kâlâyî, Zîver Paşa, Trabzonlu Hilmî ve Mahmud Celaleddin Paşa'dır. Eğitim kurumlarının dereceleri açısından incelendiğinde; bir medrese, iki rüştiye, üç idadi, bir ziraat mektebi ile bir kız mektebinin bu şiirler üzerinden okurla buluştuğu görülmektedir. Makale yazımında izlenen yol, önce ulaşılabilen kaynaklar ölçüsünde bu eğitim kurumlarına dair tarihi bilgi vermek sonra da şiir alıntılarıyla örneklendirerek nihai bir değerlendirme yapmak şeklindedir.

Anahtar Kelimeler: XIX. yüzyıl, divan, tarih manzumeleri, medrese, mektep

---

* **Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.**

** Doç. Dr. HÜ Ed. Fak. TDE Böl., El-mek: oozge@hacettepe.edu.tr

SOME EDUCATIONAL INSTITUTIONS ESTABLISHED IN KAVALA, RHODES, TRABZON, ERZURUM, BURSA AND RESMO IN 19TH CENTURY ACCORDING TO THE HISTORICAL POEMS

ABSTRACT

Poet divans in classical literature consist of many poems as qasideh, ghazal and qıt'ah. One of the texts in divans are historical poems. They are written in individual topics or social issues such as birth, death, marriage, starting school and wars, peace treaties, earthquake, shortage, architectural structures. We have historical poems not only in the divans written between 15th-18th centuries, but also in 19th century when classical Turkish literature was changing gradually into Tanzimat literature by giving its final divan copies. In the 19 th century some of the divans are also found in historical poems. In this article, the educational institions in centers outside İstanbul will be explained through some historical poems in the same century. These centers are Kavala, Rodos, Trabzon, Erzurum, Bursa and Resmo. Seventy divans were screened. Eight historical poems are based on four of these divans. They belong to Refî'-i Kâlâyî, Zîver Pasa, Trabzonlu Hilmî ve Mahmud Celaleddin Pasa. These poems indicate that some forms of poetry in classical Turkish literature are considered as sources along with history through their memory function and they provide information for interdisciplinary cultural history studies. Degrees of educational institions are seen in historical poems such as madrasah, rushtiye, idadi, agricultural school and dame school. First there is information about these schools and then quoted verses from historical poems.

STRUCTURED ABSTRACT

Divans are one of the most important literary works in classical Turkish literature. They involve many poems such as qasidah and ghazels. Historical poem is a form of these mentioned poems. They are written about personal issues like birth, death, marriage, starting school, circumcision or social events like wars, peace treaties, earthquakes, famine, sports events, architecture and town planning activities. Historical poems are considerably significant in terms of understanding the characteristic of Divan poems that is reflecting the social life of Ottoman people. Reading the poems, one can reach any information in relation to the social life of the period when these poems were written.

These poems indicate that some forms of poetry in classical Turkish literature are considered as sources along with history through their memory function and they provide information for interdisciplinary cultural history studies. We have historical poems not only in the divans written between 15th-18th centuries, but also in 19th century when classical Turkish literature was changing gradually into Tanzimat literature by giving its final divan copies. In this article, historical poems written about educational institutions constructed in 19th century in centres of population outside of Istanbul are chosen as topic. The names of the writers of the mentioned poems are: Refî-i, Kâlâyî, Zîver Pasha, Trabzonlu Hilmî and Mahmud Celaleddin Pasha. The above mentioned

centres of population are: Kavala, Rhodes, Trabzon, Erzurum, Bursa and Resmo. When educational institutions are analysed in terms of their stages; it is observed that a madrasah, two rushtiye, three idadi, an agricultural school and an all-girls school are handled in these poems. The method followed while writing this article is; firstly giving historical information about educational institutions in question in accordance with accessible sources and then carrying out a final evaluation by giving examples of poem quotes.

Madrasah, school and hence education in general is one the most important fields in which sense of modernization was effective that started in second half of 18th century and increased its intensity by Tanzimat in Ottoman Empire which was regressing against reformist West. Within 19th century innovation movements; Ottoman military schools and vocational and science schools besides traditional Islamıc schools entered into the process of reconstruction by going into a universal and radical change. After determining educational stages and parts of the schools, curriculums were established by identifying principles, targets and periods such as exam and diploma procedures, selection of teachers and structure of departmental system. Newly prepared programs were successful particularly in Istanbul and some important centres. However, in rural places, former traditional program was preferred to the new one. In spite of everything the history of today's many educational institutions date back to those days.

It is possible to access a lot of information about functions of these madrasah and schools, by whom they were constructed or where they are located, in general and historical sources. What about literary works written during the period when these madrasah and schools were being built? Is there any expression about these institutions mentioned in those poems? We confirmed that among divans written in 19th century, eight historical poems found in particularly four among seventy texts we analysed are about madrasah and schools constructed in Kavala, Rhodes, Trabzon, Erzurum, Bursa and Resmo.

By reading these poems, we acquire various data as followed:

The name of the sultan is mentioned in all but one poem and in the first couplets of the poems, compliments to sultan in classical poems appears based on poet-patronage relation: II. Mahmud (Kavala), Sultan Abdülmecid (Rodos), Sultan Abdülaziz (Trabzon, Erzurum), II. Abdülhamid (Bursa, Resmo).

In three poems, the name of the person who constructed the building is mentioned: Mehmet Ali Paşa (Kavala), Fethi Paşa (Rodos), Emin Muhlis Paşa (Trabzon).

It is possible to evaluate proper nouns stated in the poems by checking historical sources: considering the relationship between place and the constructer of that place; it is understood that both Kavala and Rhodes are the countries where these aforementioned constructers are from. Considering the relationship between place-poem; it seems that Emin Hilmî is from Trabzon, Mahmud Celaleddin Pasha was a government man and poet as well who worked as governor of Bursa and lieutenant governor of Cretan.

Unfortunately, the stories about the way of these literary works being produced was not addressed much in these poems. The text

narrating the construction of rushtiye in Rhodes by Zîver Pasha comprises most information and it confirms the information found in historical sources. A small detail given by Emin Hilmî while telling the rushtiye in Trabzon is another argument that confirms the sources apart from poems.

When poems and sources apart from poems are compared in regard to the histories of constructions, we have two remarkable sources: First one is a historical poem written by Emin Hilmî about Trabzon Rushtiye. According to the source found on the website of Trabzon Directorate of National Education written about this school (trabzon.meb.gov.tr/meb.../18114622_20102014stratejikplansonhalihazir), it is indicated that Pasha opened that school in 1852. However, it is clear that this date is likely to be wrong when we consider the years when Pasha worked as a governor in the city. H.1280 year in the poem is dated to M.1863-64 so that it addresses the first period when Muhlis Pasha were tasked with governorship in Trabzon. Second one is another historical poem written by Emin Hilmî about Erzurum Idadi. The date of establishment of Erzurum Military High School is shown as 1872 in both related letter on the website of Land Forces Command and Zeynal 2014. But in the Hilmî's poem, history is referred to as the 1873. According to abjad and verse formed as 'tam tarih', there is no fault either in 'aruz' or mathematically in terms of calculating the date.

As is known, in Ottoman architecture there is commonly an epigraph in front elevation part of the buildings. By reason of the fact that these epigraphs were written by poets, some of their divans are provided in the form of historical poems. As far as we can identify, the poet who wrote the epigraph of the place gets the same poem among his divans: Refî-i Kâlâyî (Kavala).

While our article is still about historical poems written about madrasah and schools, it is seen that different places are mentioned in some of the poems. For instance, the madrasah in Kavala is located in a 'kulliye', we can attain other educational places such as library, school, classroom and cell in the verses. Or the information that the school was built on a farm is given in the text while speaking of Bursa Agricultural School.

It is possible to have information about school degrees through poems as well: 'madrasah' in Kavala appears in the title and a couplet of the poem; 'rushtiye' in Rhodes appears in one of the couplets in the poem; 'rushtiye' in Trabzon appears in the title of the poem; 'idadi' in Erzurum appears in the title and a couplet of the first poem; but it appears only in a couplet of the second poem; 'ziraat mektebi' and 'idadi-i mülkiye' in Bursa appears in the titles of both poems; 'mekteb-i inas' in Resmo appears in the title of the poem and in a couplets in the form of 'kız mektebi'; 'idadi' appears in the title and all couplets as radif of the poem.

The adjectives describing the constructions are considerably remarkable as well: 'Ra'nâ', 'nev', 'zîbende', 'metîn', 'a'lâ', 'nevîn', 'âlî' are frequently used in these poems.

Considering the way of calculating dates according to abjad calculation system and types of date; 'cevher tarih' is stated in three poems (Rhodes, Bursa, and Resmo) and rest of the poems are mentioned

as exact date. 'Tam tarih' information is mentioned only in one poem (Bursa Ziraat Mektebi).

It is not mentioned in other poems but it is clear and can be understood. In one of these poems, both verses in the last couplet state 'cevher tarih'. In other cevher and exact dates, the date is stated only in the second verse of the last couplet (Kavala).

These findings show that many educational institutions that were constructed in a lot of centres of population apart from Istanbul in 19th century have a characteristic feature reflected to the historical poems in literature world of that period. When you lead in multiple reading by considering divan poems as having the characteristics of 'open work', it is possible to obtain various Ottoman culture history oriented data. It is possible to think and question the data through aforementioned poems as long as you are conscious of evaluating sophisticatedly and having the ability of considering the matter from a different angle without being satisfied with only one angle. Because poem is such a distinctive literary work owing to its features of memory including zeitgeist and plurality in it.

Key Words: 19 th century, divan, historical poems, madrasah, school

Giriş

Eski edebiyatın önemli eserlerinden biri olan divanlardaki tarih manzumelerinden, yazıldıkları dönemin toplumsal hayatıyla ilgili pek çok bilgiye ulaşmak mümkündür. Bu manzumeler, klasik Türk edebiyatındaki bazı şiir türlerinin bir bellek vazifesi görerek tarih ile birlikte kaynaklık edebileceğini ve disiplinlerarası kültür tarihi çalışmalarına malzeme sağlayabileceğini göstermektedir. Konunun bir başka boyutu da tarih düşürme sanatıdır ki, bunun için sadece ebced hesabını bilmek yetmez ebcedin türlerine de hâkim olmak gerekir (Karabey, 2011, s. 80). Eski Türk edebiyatı alanında, divanlardaki tarih manzumelerinden yola çıkılarak Osmanlı toplum hayatındaki olaylardan bazılarının Osmanlı şiirine aksediliş tarzları üzerine bugüne dek pek çok bilimsel yayın ortaya konmuştur. Naçizane biz de XVIII. yüzyıla ait divanlar üzerinden devrin toplumsal hayatının izlerini sürdüğümüz çalışmada, divanlardaki şiirler içerisinde en çok tarih manzumelerinden yararlanmıştık. Aynı yöntemle incelemeyi şimdi de XIX. yüzyıl divanları üzerinde yapmaktayız. Bunun ilk aşaması, bu yazıda kaleme aldığımız İstanbul dışındaki bazı şehirlerdeki eğitim kurumlarıdır. Eğitim kurumları denince pek çok yapı akla gelebilir. Burada özellikle 'medrese' ve mektep'ler üzerinde duracağız.

Medrese, mektep ve dolayısıyla genel olarak eğitim, reformist Batı karşısında gerileyen Osmanlı Devleti'nde XVIII. yüzyılın ikinci yarısında başlayan ve Tanzimat ile yoğunluğu artan modernleşme anlayışının etkili olduğu önemli alanlardan biridir. Geleneksel İslam okullarının yanı sıra, Osmanlı askeri okulları ile meslek ve fen okulları da köklü ve kapsamlı bir değişimle yeni bir yapılanma sürecine girmiştir. XIX. yüzyılın yenileşme hareketleri içerisinde önce Meclis-i Maarif-i Umumiye ve Mekâtib-i Umumiye Nezareti'nin kurulmaları sonra bilhassa 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi ile Osmanlı eğitim tarihinde yeni düzenlemelerin söz konusu olması dikkat çekici gelişmelerdir. Mekteplerin dereceleri ve kısımları belirlenerek, sınav ve diploma usulleri, öğretmenlerin seçimi ve teşkilat sistemindeki yapı gibi esaslar, amaçlar, süreler belirlenerek müfredatlarının ne olacağı tespit edilmiştir. Mesela mekteplerin derecelendirilmesi, 'umumi mektepler' adı altında sıbyan, rüştiye, idadi, sultani ve yüksek mektepler gibi alt başlıklara ayrılarak yapılmaktadır. Nizamnâmede sözü geçen yeniliklerden bir kısmı rahatlıkla uygulanmış, bir kısmında

bazı sorunlar baş göstermiştir. Hazırlanan yeni programlar, özellikle İstanbul ve bazı önemli merkezlerde başarılı sonuçlar vermiştir. Ancak taşrada eski geleneksel programın tercih edildiği yerler oldukça fazladır. Her şeye rağmen, bugün yaşayan çoğu eğitim kurumunun geçmişi o günlere dayanmaktadır (Unat, 1964, s. 46; Koçer, 1991, s. 72; Kodaman, 1991, s. 108; Yolalıcı, 1999, s. 285; İhsanoğlu, 2003, s. 373).

Bu medrese ve mekteplerin işlevleri, kim tarafından inşa ettirildikleri ya da nerede olduklarına dair genel ve tarihi kaynaklarda pek çok bilgiye ulaşmak mümkündür. Peki ya o medrese ve mekteplerin yapıldığı devrin edebi metinleri? O şiirlerde de bunlarla ilgili ifadelere rastlanıyor mu? XIX. yüzyılda yazılmış divanlar arasında, şu ana dek tarayabildiğimiz yetmiş metnin içinden özellikle dört tanesindeki sekiz tarih manzumesinin; Kavala, Rodos, Trabzon, Erzurum, Bursa ve Resmo'da yaptırılan medrese ve mektepler hakkında olduğunu tespit ettik. Kronolojik olarak aşağıya sıraladığımız bu manzumelerin başlıkları, tarihleri ve şairleri şöyledir:

- "Vâlî-i Mısr Mehmed 'Alî Paşanıñ Mevlid-i Pâki Olan Kavalada Binâ Eyledigi Medrese Târîhidir" (H.1233) – Refî'-i Kâlâyî
- "Rodosta Mekteb Târîhi" (1268) – Zîver Paşa
- "Vâlî-i Esbak Müteveffâ Emîn Muhlis Paşanın Eser-i Himmet ü Delâlet-i Muhlisâneleriyle Trabzonda İnşâ Olunan Mekteb-i Rüşdînin Târîhidir" (H.1280) – Trabzonlu Emin Hilmi
- "Kezâlik Muhsinât-ı 'Asrıyye-i Hazret-i Pâdişâhiyyeden Olmak Üzere A'zam-ı Sevâd ü Belâd Olan Erzurumda İnşâ Buyurulmuş Olan Mekteb-i İ'dâdî İçin Târîhdir" (H.1290) – Trabzonlu Emin
- "Bursada İnşâ Olunan Zirâ'at Mektebine Târîhdir" (H.1307) – Mahmud Celaleddin Paşa
- "Bursada İnşâ Olunan Mekteb-i İ'dâdî-i Mülkiyeye Târîhdir" (H.1308) – Mahmud Celaleddin Paşa
- "Resmoda İnşâ Olunan Mekteb-i İnâs-ı İslâma Târîhdir" (H.1310) – Mahmud Celaleddin Paşa
- "Resmoda Mahmûdiyye Nâm Mekteb-i İ'dâdîniñ İnşâsına Târîhdir" (H.1311) – Mahmud Celaleddin Paşa

Şimdi de bu eğitim kurumlarını, ulaşabildiğimiz kaynaklar dahilinde önce haklarında tarihi bilgi vererek ve ardından da şiir alıntılarıyla örneklendirerek değerlendirelim:

Kavala Mehmet Ali Paşa Medresesi

Yunanistan'ın Kavala kentindeki Mehmet Ali Paşa Külliyesi, bir son dönem Osmanlı mimarisi örneği olarak, günümüzde Türkiye dışındaki en büyük komplekslerden biridir. Külliyenin içindeki yapılar; bânîsinin adı kadar Medrese-i Hayriye adıyla da bilinen bir medrese ve Mühendishâne-i Hayriye isimli bir mektep ile cami, kütüphane, köşk, imaret ve sebilden ibarettir. Külliye hem klasik mimarinin, hem Barok mimarinin özelliklerinden izler taşımaktadır. Külliyedeki yapıların her birinin kitabesi hâlâ üzerinde mevcuttur. Hayriye Medresesi'nin üzerindeki kitabe, Refî'-i Kâlâyî'ye aittir. Buna göre medresenin yapılışı, 1817-18 yıllarına tarihlendirilmektedir (Sezgin, 1976, s. 66; Ayverdi, 1982, s. 568).

Devrin şairlerinden Refî'-i Kâlâyî, divanında da yer alan bu tarih manzumesinde (Alpaydın, 2007, s. 262-264); II. Mahmud'un vezirlerinden Mısır valisi gazi Mehmet Ali Paşa'nın, içinde kütüphane mektep dershane gibi pek çok hücrenin/odanın olduğu yüce bir medrese yaptırdığını söylemektedir. Paşa'nın doğum yeri olan Kavala'da inşa ettirdiği bu yeni hayrat benzersiz bir ilim

yuvasıdır. Son beyitte ise şair, "Ali Paşa bu güzel ilim hazinesini yeni bina kıldı" diyerek tarih mısraını vermektedir:

Vezîr-i Mekkî-i beyt-i Hudâ Sultân Mahmûd Hân
'Alî Paşa-yı ġâzî vâlî-i Mısr ol şeref-pîrâ
...
Ki şimdi bir mu'allâ medrese yapdı ki ez-cümle
Kalem evsâf-ı hüsniyyâtın anıñ edemez imlâ

Derûnuñda kütüb-hâne vü mekteb ile ders-hâne
Nice hücrât-ı şâhâne şerefle kıldı nev-inşâ

Bu nev-hayrâtı yapdı mevlid-i pâki olan şehre
Ki tâ mahşer du'â-yı hayr ile zâtı ola ibkâ
...
Bu dâr-ı 'ilm-i bî-hem-tâ yapıldı bî-bedel hakkâ
Anıñ bânîsine Mevlâ ede ecr-i cezîl i'tâ

Dedi yümn ile Kâlâyî anıñ târîh-i bünyâdın
Bu ra'nâ kenz-i 'ilmi nev-binâ kıldı 'Alî Paşa (1233)

Rodos Fethi Paşa Rüştiyesi

Rodos adasındaki Osmanlı dönemi eserlerinden biri, Fethi Paşa Rüştiyesidir. 1852'de, Tophane müşiri Rodoslu Fethi Paşa tarafından yaptırılmıştır. Paşa; II. Mahmud'un damadı, Sultan Abdülmecid'in kayınbiraderi ve arkadaşıdır. Rodos'ta, kale içindeki bu rüştiyenin yanı sıra, kütüphane ve saat kulesi de yaptırmıştır. Nitekim adı geçen mektep, saat kulesinin hemen yanındadır. Sultan Abdülmecid'ın adaya yaptığı 1850'deki ziyaretin anısına inşa edilmiştir. Rüştiyenin giriş kapısı üzerinde H.1268 tarihli bir kitabe yer almaktadır. Okul; II. Dünya Savaşı sırasındaki bombardımanlardan kısmen tahrip olmuş, 1990'larda tamamen harabeye dönmüş, son yıllarda tamir edilerek saat kulesi ile birlikte kafe olarak kullanıma açılmıştır (Çelikkol, 1992, s. 92; Mehmed Süreya, 1996, s. 522; Konuk, 2008, s. 156).

Zîver Paşa, divanındaki bir tarih manzumesinde (Arslan, 2009, s. 635); Sultan Abdülmecid'in birkaç günlüğüne Rodos'u ziyaret ettiğini ve onun adaya gelişi şerefine Fethi Paşa'nın da bir mektep yaptırdığını belirtmektedir. Rodoslu çocuklar için bir feyz kaynağı olan bu rüştiye mektebi, oradaki ahali için de bir teşekkür vesilesi olacaktır padişahın teşrifine. Şair, son beyitte "şahlar şahı Rodos adasını teşrif edince, süslü ve sağlam bir mektep yapıldı" diyerek her iki dizeden iki ayrı cevher tarih ile rüştiyenin inşa tarihini vermektedir:

Şehenşâh-ı cihân-bân-ı zamân 'Abdü'l-mecîd Hânıñ
Vücûd-ı pâki el-hak iftihâr-ı mü'minîn oldu

O şâhıñ matlabı ihyâ-yı dîn ü memleketdir kim
Seyâhatle mukaddem bunda birkaç gün mekîn oldu

Cenâb-ı Fethî Paşa bendesi şükr-i kudûmiçün
Yapıp bu mektebi hayr ile el-hak kâm-bîn oldu

Ne zîbâ bir eserdir mekteb-i rüşdiyye kim dehre
Zihî etfâl-i belde nâ'il-i feyz-i mübîn oldu

Ahâlîsi teşekkür eylesin teşrîf-i 'âlîye
Kudûm-ı pâdişehle halk ihsâna karîn oldu

Sezâdır bâbını tarsî' ederse dürre-i nazmım
İki târîh bir beyt içre Zîver cevherîn oldu

Rodos adasına teşrîf-i 'ulyâ-yı şehenşâhî (1268)
Olunca mekteb-i zîbende yapıldı metîn oldu (1268)

Trabzon Askeri Rüştiyesi

Rüştiye, bugünkü ortaokul derecesindeki mekteptir. Bu adla ilk mektep, 1847'de İstanbul'da açılmıştır. Askeri ve mülki olmak üzere iki çeşit rüştiye vardır. Bunlarda erkek çocuklar okur. İlk kız rüştiyesi ise, 1858'de açılmıştır. 1867'den itibaren gayrimüslim öğrenciler de alınmaya başlanmıştır. Rüştiyeler sadece İstanbul'la sınırla kalmamış, zaman içerisinde başka bazı büyük şehirlere de açılmıştır (Pakalın, 1993, s. 65; Öztürk, 2008, s. 300). Bunlardan biri de Trabzon'dadır. Maarif salnâmelerine göre; imparatorluğun son döneminde, Trabzon'daki eğitim kurumları arasında sivil ve askeri rüştiyeler de vardır. Bunların büyük bir kısmı iane yoluyla, bir kısmı da devletin mali desteğiyle inşa edilmiştir. Bir kaynağa göre, XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki karantina uygulamaları dolayısıyla Trabzon'a bir fukara hastanesi ile yanına bir de rüştiye yapılması istenmiş ancak devletin bağışta bulunduğu elli bin kuruş sadece rüştiye mektebinin inşasına yeterli olmuştur (Yolalıcı, 1994, s. 435; Piyale, 2007, s. 29; Yılmaz 2012). Rüştiyeyi yaptıran Emin Muhlis Paşa [Müftîzâde] ise aslen İzmirlidir ve Trabzon'daki ilk valilik görevine Şubat 1862'de başlamış, şehrin havası iyi gelmeyince Mayıs 1868'de Devlet Şurası üyeliğine seçilerek ticaret dairesi başkanlığına getirilmiştir. Kısa bir aranın ardından Eylül 1871'de ikinci kez vali olmuşsa da Mayıs 1872'de azledilmiştir (Mehmed Süreyya, 1996, s. 478). Trabzon'da yaptırdığı pek çok eser vardır. Günümüzde Askerlik Binası olarak kullanılan yapı da, o dönemin askeri rüştiyesidir.

Devrin şairlerinden Emin Hilmî, divanındaki bir tarih manzumesinde (Duman, 2010, s. 247-248); Sultan Abdülaziz'in bu mektebin arsa değerini bağışladığını, Trabzon valisi Muhlis Paşa'nın da bu şehirde bir rüştiye inşa ettirdiğini, daha nice mektepler açılıp çocuklar okudukça dünyanın ikbal mektubunun başlığını ezberleyeceğini söylemektedir. Ahali de gereken himmeti göstermiştir. Şair, son beytin ikinci dizesinde "bu güzel/latif mektep güzel şekilde yapıldı" diyerek, ebced hesabına göre tarih mısraını da vermektedir:

Mazhar ede böyle nice hayr u hasenâta
Sultân 'Azîz Hânı uzun 'ömr ile Mevlâ

'Arsa semenin eyledi bu mektebiñ ihsân
Ol şâh-ı Sikender-haşem u ma'rifet-efzâ
...
Vâlî-i himem-perverîde hazret-i Muhlis
Her dürlü delâlet ederek doğrusu icrâ
...
Mektebler açıldıkca çocuklar okudukca
Ser-nâme-i ikbâlini ezberleye dünyâ
...
Var ola ahâlî-i hüner-perverimiz de
Hep eylediler lâzıme-i himmeti îfâ

Tıfl-ı kalemim söyledi târîhini Hilmî
Yapıldı güzel şekilde bu mekteb-i ra'nâ (1280)

Erzurum Askeri İdadisi

İdadi, bugünkü liseye karşılık gelen bir nevi hazırlık mektebidir. Rüştiyeden mezun olanlar, sınava girerek bir üst mektep olan idadiye kabul edilirler. Amaç, askeri ve sivil alanda yüksek eğitim veren okullara öğrenci yetiştirmektir. Dolayısıyla idadiler de askeri ve mülki olarak varlığını sürdürür. İlk askeri idadi, 1845'de İstanbul ve Bursa'da açılmıştır. Daha sonra Edirne, Manastır, Şam ve Bağdat'ta da askeri okullar açılmaya devam etmiştir. Bunlardan biri, aynı zamanda ordu merkezi olan Erzurum'dur. Mektep, subay yetiştirmek amacıyla kurulmuş askeri bir idadidir. Savaş yıllarında Erzincan'a taşındıktan sonra 1881'de yeniden Erzurum'a kurulmuş ve önemli komutanlar yetiştirmiştir (Sertoğlu, 1986, s. 159; Yolalıcı 1999, s. 287; Öztürk, 2000, s. 464; Zeynal 2014).

Emin Hilmî, divanındaki bir tarih manzumesinde (Duman, 2010, s. 226); zamanın padişahı Sultan Abdülaziz'in Erzurum'da özellikle yaptırdığı bu idadi ile yöre halkını cümleten mutlu ve bahtiyar ettiğini belirtmektedir. Şair, son beyitte "işbu idadiye yepyeni bir tarzla tamamlandı" diyerek tarih mısraını verir:

Hazret-i 'Abdü'l-'azîz Hânıñ dem-i iclâlini
Tâ be-mahşer eyleye memdûd Rabbü'l-'âlemîn
...
Erzurumda yapdırıp ez-cümle işbu mektebi
Eyledi bi'l-cümle halkın kâm-yâb ü kâm-bîn
...
Levhe yazılsa sezâ târîh-i tâmı Hilmiyâ
İşbu i'dâdiyye tekmîl oldu bâ-tarz-ı nevîn (1290)

Bursa Ziraat Mektebi

Ziraat okullarının açılması fikri, Tanzimat'la birlikte gelen tarım tekniklerinde modernleşme ve ürün teşviki amacıyla nitelikli çiftçilerin yetiştirilmesi için söz konusu olmuş ancak altyapıdaki eksiklikler dolayısıyla uzun bir süre hayata geçirilememiştir. Avrupai düzeyde donatılan ve bir numune çiftliği de olan Halkalı Ziraat Mektebi'nin 1892'deki kuruluşuna kadar; İstanbul, Edirne, Selanik, Adana, Ankara gibi kentlerde ziraat alanında teknik eğitim veren meslek okulları açılmıştır. Bu okullardan biri de Bursa'dadır. II. Abdülhamid döneminde, 'Hudavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi' adıyla 1890'da inşasına başlanmış ve 1891'de eğitime açılmıştır. Üç yıllık parasız yatılı bir teknik eğitim okulu statüsündedir. Padişah bu okula Mudanya üzerinden bir gemi dolusu damızlık hayvan ve malzeme göndermiştir. I. Dünya Savaşı sırasında işgaller nedeniyle kısa bir süre kapatılsa da, sonra tekrar açılmıştır (Kadıoğlu, 2005, s. 241; Çeşme, 2014, s. 46). Ziraat mektebinin kuruluşunda, devrin Bursa valisi Mahmud Celaleddin Paşa'nın da önemli hizmetleri olmuştur. 1890-91 yılları arasında Hudavendigâr valiliği yapan Paşa sadece bir devlet adamı değil, aynı zamanda divan sahibi bir şair, hattat, bestekâr ve hukukçudur (Özcan, 2003, s. 359).

Nitekim Mahmud Celaleddin Paşa, divanındaki bir tarih manzumesinde (Koçver, 2008, s. 90- 91); II. Abdülhamid'in Bursa'da inşa ettirdiği ve kendisinin de şehrin valisi olarak sonuna kadar desteklediği ziraat mektebinden çiftçilerin hep istifade ettiklerini dile getirmektedir. Şair, son beytin ikinci dizesinde "Sultan Hamid Bursa'da çiftçilere/ziraatçilere mektep yaptı" diyerek tarih mısraını vermektedir:

Hazret-i 'Abdü'l-hamîd Hân-ı me'âlî-himmetiñ
Eylesin eyyâm-ı 'ömr ü şevketin Mevlâ medîd
...

Eyleyip te'sîs ü mekteb ile işbu çiftligi
Sâyesinde oldu hep ehl-i zirâ'at müstefîd

Buldu bir târîh-i tâm vâlî iken Mahmûd kulu
Yapdı mekteb Burusa zürrâ'ına Sultân Hamîd (1307)

Bursa Mülki İdadisi

Sivil yüksekokullara öğrenci yetiştirmek için kurulması öngörülen mülki idadilerin 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi uyarınca imparatorluğun bin haneyi geçen her yerleşim biriminde açılması planlansa da, ilki ancak 1873 yılında İstanbul'da açılabilmiştir. II. Abdülhamid döneminde idadilerin sayısı hayli artmıştır. Bunlardan biri de Bursa'dadır. Başlangıçta dört yıllık bir gündüz okulu iken, sonradan yedi yıllık ve yatılı olmuştur. 1883'te kurulmuştur. 1889 ve 1890'da, sivil rüştiyenin de idadi kapsamına alınmasıyla yeni eklemeler olmuştur. Dönemin valisi Mahmud Celaleddin Paşa da bu faaliyeti desteklemektedir. Bugünün Bursa Erkek Lisesi, o devrin idadi-i mülkiye mektebidir (Öztürk 2000, s. 464; Çetin, 2002, s. 785).

Mahmud Celaleddin Paşa, divanındaki bir tarih manzumesinde (Koçver, 2008, s. 95); II. Abdülhamid'in yaptırdığı sivil idadinin Bursa'ya feyz ve edep kazandıran bir mektep olduğunu ve vatan evlatlarının daima ilim ile sayılmasını ifade etmektedir. Şair son beyitte, kendisi vali iken kurulan "bu yüce mektebi Abdülhamid Han yeniden yaptı" diyerek tarih mısraını vermektedir:

Şehenşâh-ı mu'azzam Hazret-i 'Abdü'l-hamîd Hândır
Penâh-ı mülk ü millet şehr-yâr-ı şehr-yâr-ecdâd
...
Burusa şehrine bir mekseb-i feyz ü edebdir bu
Olunsun dâ'imâ 'ilm ile evlâd-ı vatan a'dâd
...
Celâl itmâmına vâlî iken nazm eyledi târîh
Bu 'âlî mektebi 'Abdü'l-hamîd Hân kıldı nev-bünyâd (1308)

Resmo Kız Mektebi

'Mekteb-i inas', II. Abdülhamid döneminde özellikle Rumeli ve Anadolu'da en fazla açılan okullardandır. Resmo'daki kız okulu ise, 1893 tarihlidir. Bugün Girit'in tarihi merkezlerinden biri olan Resmo'nun şehir meydanındaki kız okulu, XIX. yüzyıldan kalan Osmanlı eserlerinden biri olarak dikkat çeker (Kurt, 2011, s. 113).

Mahmud Celaleddin Paşa, divanındaki bir tarih manzumesinde (Koçver, 2008, s. 98-99); II. Abdülhamid'in ihsanıyla meydana gelen ve müslüman kız çocukları için ilerleme kaydedecekleri kazanç yeri olan bir mektepten söz etmektedir. Şair son beyitte, "Resmoda islama bu kız mektebi yaptırıldı" diyerek tarih mısraını vermektedir:

Neyyir-i lutfuyla Hân 'Abdü'l-hamîdiñ ser-te-ser
Parladı âfâk-ı mülküñde 'ulûmuñ kevkebi

Zamm-ı ihsânıyla gelmişdir vücûda bu eser
Vakf eder da'vâtına İslâmiyân rûz u şebi

Ola yâ Rab dâ'imâ bu haclegâh-ı ma'rifet
Duhterân-ı müslimîn için terakkî meksebi

Söyledi vâlî iken itmâmı târîhin Celâl
Yapdırıldı Resmoda İslâma bu kız mektebi (1310)

Resmo Mahmudiye İdadisi

Girit adasının mimarisiyle geçmişteki Osmanlı egemenliğinden izler taşıyan şehirlerinden Resmo'da, bugün hâlâ ayakta olan Türk idadi binasıdır. 1893'te yapılmıştır (Gülsoy, 2007, s. 585).

Mahmud Celaleddin Paşa, divanındaki bir tarih manzumesinde (Koçver, 2008, s. 121-122); bu idadiye mektebinin ilimle parlaklık bulmasını / süslenmesini söylemektedir. Son beyitteki "bu idadi mektebi feyzin kazanç yeri olsun" mısraını cevher tarihe göre kurup, bir önceki dizedeki 'be-câ' ifadesinin yine cevher tarihe göre sayısal değerini de ona ekleyerek tarih düşürmektedir:

Mihr-i tâbân-ı ma'ârifle münevver olsun
'İlm ile fer bula bu mekteb-i i'dâdiyye

Hâme cevherle be-câ yazsa Celâl târîhin
Mekseb-i feyz ola bu mekteb-i i'dâdiyye (1306+5=1311)

Sonuç

XIX. yüzyıla ait dört divandaki sekiz tarih manzumesinde geçen eğitim kurumlarını şiir üzerinden okuduğumuzda çeşitli veriler elde ediyoruz. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

- Öncelikle, biri hariç hepsinde dönemin padişahının adı geçiyor ve şair-patronaj ilişkisine bağlı olarak ilk beyitlerde klasik şiirin hükümdar övgüsü yapılıyor: II. Mahmud (Kavala), Sultan Abdülmecid (Rodos), Sultan Abdülaziz (Trabzon, Erzurum), II. Abdülhamid (Bursa, Resmo).
- Üç şiirde, mekânı yaptıranın da adı geçiyor: Mehmet Ali Paşa (Kavala), Fethi Paşa (Rodos), Emin Muhlis Paşa (Trabzon).
- Şiirlerde geçen özel adları, tarihi kaynaklardan kontrol ederek bir değerlendirme yapmak mümkün: Yer-bânî ilişkisi açısından bakıldığında; Kavala'nın da Rodos'un da, adı geçen bânîlerin kendi memleketleri olduğu anlaşılıyor. Yer-şair ilişkisi bakımından ise; Emin Hilmî'nin Trabzonlu olduğu, Mahmud Celaleddin Paşa'nın ise Bursa valiliği ve Girit vali vekilliği yapmış şair bir devlet adamı olduğu görülüyor.
- Eserlerin yapılış hikâyeleri, ne yazık ki şiirlerde çok fazla işlenmemiş. En fazla bilgi, Zîver Paşa'nın Rodos'taki rüştiyeyi anlattığı metninde var ve tarihi kaynaklarda anlatılanları da doğruluyor. Emin Hilmî'nin Trabzon'daki rüştiyeyi anlatırken verdiği minik bir detay da yine şiir dışındaki kaynakları doğrular nitelikte.
- Yapıların tarihlerine dair, şiirlerle şiir dışındaki kaynakları karşılaştırdığımızda iki tanesi dikkat çekici: Biri, Trabzon rüştiyesi için Emin Hilmî'nin yazdığı tarih manzumesi. Bu rüştiye hakkında Trabzon Milli Eğitim Müdürlüğü'nün web sayfasındaki bir kaynakta (trabzon.meb.gov.tr/meb.../18114622_20102014stratejikplansonhalihazir), Paşa'nın bu rüştiyeyi 1852' de açtığı belirtilse de, kentteki valilik yılları açısından bakıldığında bu tarihin yanlış olma ihtimali açıktır. Şiirdeki H.1280 yılı, M.1863-64'e tarihlendirilmektedir ki bu da, Muhlis Paşa'nın Trabzon'da valilikle görevlendirildiği ilk dönemi işaret etmektedir. İkincisi, bu kez Erzurum idadisi için yine Emin Hilmî'nin yazdığı bir tarih manzumesi. Erzurum askeri idadisinin kuruluş tarihi olarak hem Kara Kuvvetleri Komutanlığı'nın web sayfasındaki ilgili yazıda, hem de Zeynal 2014'te 1872 yılı geçmesine rağmen, Trabzonlu Emin Hilmî'nin şiirinde tarih 1873 olarak çıkıyor. Ebced hesabına göre ve tam tarih olarak

düzenlenen mısrada, ne aruz açısından ne de matematiksel olarak tarih hesaplaması yönünden kusur var.

- Bilindiği gibi, Osmanlı mimarisinde genellikle yapının ön cephesinde bir kitabe bulunur. Şairler tarafından yazıldığı için, bazılarının divanlarında da tarih manzumesi şeklinde karşımıza çıkar. Burada da tespit edebildiğimiz kadarıyla bir şiirde, mekânın kitabesini yazan şairin aynı şiirini divanına da aldığını görüyoruz: Refî-i Kâlâyî (Kavala).
- Makalemiz, medrese ve mekteplere dair yazılmış tarih manzumeleri üzerinden ilerlerken, bazı şiirlerde başka mekânlardan da söz edildiği görülüyor. Örneğin Kavala'daki medrese bir külliyenin içinde yer aldığından, beyitlerde kütüphane, mektep, dershane, hücre gibi eğitimle ilgili başka mekânlara da rastlıyoruz ya da Bursa Ziraat Mektebi'nden bahsedilirken, mektebin bir çiftlik üzerine yapıldığı bilgisi de veriliyor.
- Mekteplerin dereceleri hakkındaki bilgileri yine şiir yoluyla almak mümkün: Kavala'daki 'medrese', şiirin başlığında ve bir beytinde; Rodos'taki 'rüştiye', şiirdeki bir beyitte; Trabzon'daki 'rüştiye', şiirin başlığında; Erzurum'daki 'idadi', ilk şiirin hem başlığında hem de bir beytinde, ikinci şiirin ise sadece bir beytinde; Bursa'daki 'ziraat mektebi' ve 'idadi-i mülkiye', her iki şiirin de başlığında; Resmo'daki 'mekteb-i inas', şiirin başlığında ve 'kız mektebi' şeklinde de şiirin bir beytinde, 'idadi' ise hem başlıkta hem de şiirin redifi olarak her beytinde geçiyor.
- Yapıları niteleyen sıfatlar da oldukça dikkat çekici: 'Ra'nâ', 'nev', 'zîbende', 'metîn', 'a'lâ', 'nevîn', ''âlî' sözcükleri sıklıkla kullanılmış.
- Ebced hesabına göre tarih hesaplama ve tarih çeşitleri açısından bakıldığında ise; cevher tarih üç şiirde (Rodos, Bursa, Resmo), geri kalanların hepsi ise tam tarih olarak söylenmiş. Tam tarih olduğu bilgisi sadece bir şiirde geçiyor (Bursa Ziraat Mektebi), diğerlerinde söylenmemiş ama anlaşılıyor. Bir manzumede son beytin her iki dizesi de cevher tarihi veriyor (Kavala), diğer cevher tarih ve tam tarihlerin hepsinde son beytin sadece ikinci dizesinde tarih düşürme işlemi yapılmış.

Bütün bu tespitler bize gösteriyor ki; XIX. yüzyılda İstanbul dışındaki pek çok yerleşim merkezinde inşa ettirilen birçok eğitim kurumu, dönemin edebiyat dünyasındaki tarih manzumelerine yansıyan özellikleriyle de karşımıza çıkıyor. Dolayısıyla; Divan şiirine bir 'açık yapıt' niteliğiyle bakıp çoğul okumanın kapılarını araladığınızda, Osmanlı kültür tarihine yönelik daha nice veriler elde etmek mümkün. Bu verileri, söz konusu şiirler üzerinden düşünmek ve sorgulamak mümkün. Yeter ki, sadece bir noktadan görmekle kalmayıp birkaç noktadan bakabilme derinliğine ve çok yönlü değerlendirebilme bilincine sahip olunsun. Zira, içindeki çoğulluğu ve zamanın ruhunu taşıyan bellek özelliğiyle her daim başkadır şiir...

KAYNAKÇA

AKYÜZ, Y. (1999). *Türk Eğitim Tarihi*. İstanbul: Alfa Basın Yayın Dağıtım.

ALPAYDIN, B. (2007). "Refî-i Kâlâyî Divanı (İnceleme-Metin)" [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi], İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

ARSLAN, M. (2009). *Zîver Paşa Divan ve Münşe'ât*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları.

AYVERDİ, E. H. (1982). *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.

ÇELİKKOL, Z. (1992). *Rodos'taki Türk Eserleri ve Tarihçe*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ÇEŞME, V. (2014). Osmanlı'da Ziraati Modernleştirme Sürecinde Halkalı Ziraat Mektebi (1892-1928): Kuruluşu ve İdari Yapısı, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları, XV/2*, 39-80.

ÇETİN, A. (2002). Bursa'da Bir Eğitim-Öğretim Kurumu: Bursa İdadisi (1883) ve Sosyo-kültürel Önemi, *XIII. Türk Tarih Kongresi Ankara 4-8 Ekim 1999'dan ayrıbasım*.

DUMAN, M. (2010). "Trabzonlu Emin Hilmi Hayatı-Eserleri-Edebi Kişiliği ve Divanının Metni" [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi], Gazi Üniversitesi, Ankara.

GÜLSOY, E. (2007). Resmo, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 34*, 585-587.

İHSANOĞLU, E. (2003). Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim, *Osmanlı Uygarlığı (1)* [Yayına Hazırlayanlar: Halil İnalcık – Günsel Renda], 373-374, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.

KADIOĞLU, S. (2005). Osmanlı Döneminde Türkiye'de Ziraat Okulları Üzerine Notlar ve Tedrisat-ı Ziraiye Nizamnâmesi, *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi, 8*, 239-257.

KARABEY, T. (2011). Tarih Düşürme, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 40*, 80-82.

KOÇER, H. A. (1991). *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

KOÇVER, A. (2008). "Mahmud Celaleddin Paşa Divanı (İnceleme-Metin)" [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi], Sakarya Üniversitesi, Sakarya.

KODAMAN, B. (1991). *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

KONUK, N. (2008). *Midilli, Rodos, Sakız ve İstanköy'de Osmanlı Mimarisi*. Ankara: Stratejik Araştırmalar Merkezi.

KURT, S. K. (2011). *Osmanlı Devleti'nde Kadın Eğitimi Haremden Mektebe*. İzmir: Yitik Hazine Yayınları.

Mehmed Süreyya (1996). Emin Muhlis Paşa, *Sicill-i Osmanî (2)* [Yayına Hazırlayan: Nuri Akbayar], 478, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

----------. Fethî Ahmed Paşa (Rodosîzâde), *Sicill-i Osmanî (2)* [Yayına Hazırlayan: Nuri Akbayar], 522-523, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

ÖZCAN, A. (2003). Mahmud Celâleddin Paşa, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 27*, 359-360.

ÖZTÜRK, C. (2000). İdadi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 21*, 464-466.

---------- (2008). Rüşdiye, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 35*, 300-303.

PAKALIN, M. Z. (1993). Rüştiye, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (III), 65-68, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

PİYALE, M. (2007). Trabzon'daki Rüştiye Okulları, *Türk Dünyası Tarih Dergisi, 248*, 29-31.

SAKAOĞLU, N. (1991). *Osmanlı Eğitim Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

SERTOĞLU, M. (1986). *Osmanlı Tarih Lûgatı*. İstanbul: Enderun Kitabevi.

SEZGİN, H. (1976). Kavala'da Mehmet Ali Paşa Külliyesi, *Arkitekt, 362*, 65-69.

UNAT, F. R. (1964). *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

---------- (1994). *Hicri Tarihleri Miladi Tarihe Çevirme Kılavuzu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

YENİŞEHİRLİOĞLU, F. (1989). *Türkiye Dışındaki Osmanlı Mimari Yapıtları*. Ankara: Dışişleri Bakanlığı.

YILMAZ, Ö. (2012, 10-13 Aralık). *Veba, Kolera ve Salgınlar: 19. Yüzyılda Trabzon'da Halk Sağlığı ve Kurumları*, Erişim Tarihi: 31.07.2015, https://www.academia.edu/10368674/Veba_Kolera_ve_Salg%C4%B1nlar_19._Y%C3%BCzy%C4%B1lda_Trabzon_da_Halk_Sa%C4%9Fl%C4%B1%C4%9F%C4%B1_ve_Kurumlar%C4%B1

YOLALICI, M. E. (1994). Maarif Salnâmelerine Göre Trabzon Vilayetinde Eğitim ve Öğretim Kurumları, *OTAM, 5,* 435-473.

---------- (1999). XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim Kurumları, *Osmanlı, 5*, 281-296.

ZEYNAL, A. (2014, 19 Ekim). *Abdülhamid Devrinde Erzurum'da Eğitim*, Erişim Tarihi: 31.07.2015, http://www.erzurumyenikusak.com/yazaruyeyazi/Abdulhamid-Devrinde-Erzurum-da-Egitim/421

http://www.mubadele.org/mubadele-bolgeleri/15-mubadele-icerikler/mubadele-bolgeleri/93-kavala [Erişim Tarihi: 31.07.2015]

http://www.mubadele.org/mubadele-bolgeleri/15-mubadele-icerikler/mubadele-bolgeleri/107-girit [Erişim Tarihi: 31.07.2015]

www.bakisarisakal.com/kavalalimehmetalipasakulliyesi.pdf [Erişim Tarihi: 31.07.2015]

http://www.kkk.tsk.tr/KKKHakkinda/KKKtarihce.aspx [Erişim Tarihi: 31.07.2015]

https://en.wikipedia.org/wiki/Monastir_Military_High_School [Erişim Tarihi: 31.07.2015]

https://tr.wikipedia.org/wiki/Trabzon [Erişim Tarihi: 31.07.2015]

http://belgelerlegercektarih.com/2012/10/14/sultan-ikinci-abdulhamid-han-doneminde-yapilan-bazi-eserler/ [Erişim Tarihi: 31.07.2015]

http://www.bursa.com.tr/mekteb-i-idadi-i-mulki-bursa-erkek-lisesi-283.html [Erişim Tarihi: 31.07.2015]

www.bursaerkeklisesi.k12.tr/files/bursa_mektebi_sultanisi.pdf [Erişim Tarihi: 31.07.2015]

http://www.ebruliturizm.com.tr/girit_3__kazancakis_kandiye_ve_resmo__yazi_ve_fotograflar_ibrahim_fidanoglu-album240.html [Erişim Tarihi: 31.07.2015]

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

ÖZTEKİN, Ö., (2015). "Tarih Manzumelerine Göre Kavala, Rodos, Trabzon, Erzurum, Bursa ve Resmo'da XIX. Yüzyıla Ait Bazı Eğitim Kurumları / Some Educational Institutions Established In Kavala, Rhodes, Trabzon, Erzurum, Bursa And Resmo In 19th Century According To The Historical Poems", TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-, ISSN: 1308-2140, (Prof. Dr. Şefik Yaşar Armağanı), Volume 10/12 Summer 2015, ANKARA/TURKEY, www.turkishstudies.net, DOI Number: http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.8608, p. 929-942.